

11. Нахтигаль П. Донские немцы 1830–1930 / П. Нахтигаль. – Augsburg: Waldemar Weber Verlag, 2007. – 240 ň.
12. Amburger E. Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937: Ein biographisches Lexikon / Erik Amburger, Inst. Nordostdt. Kulturwerk Lüneburg. – Lüneburg: Inst. Nordostdt. Kulturwerk; Erlangen: Martin-Luther-Verl., 1998. – 557 s.
13. Brandes D. Von den Zaren Adoptiert. Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751–1914. – München, 1993. – 549 s.
14. Dalton H. Geschichte der reformierten Kirche in Russland / H. Dalton. – Gotha, 1865. – 432 s.
15. Isberg A. Svensk lutherdom i österled: Schwedisches Luthertum im Osten: relationer till ryska och baltiska diasporaförsamlingar och minoritetskyrkor 1883–1941 / Alvin Isberg. – Uppsala: Univ., 1982. – 150 s.
16. Nordisk Familienbok: Konversationslexikon och realencyklopedi: Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga / Redaktörer: Th. Westrin, E. Fahlstedt och V. Söderberg. – Stockholm, 1923. – № 35. – С. 1212. – Режим доступу: <http://runeberg.org/nfco/0628.html>.
17. Schnurr J. Die Kirchen und das religiöse Leben der Rußlanddeutschen / J. Schnurr. – Stuttgart: Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 1978. – Evangelische Teil. – 400 s.

SUMMARY

Oksana Beznosova

THE SPECIFICATIONS IN ORGANIZATION OF THE LUTHERAN PARISHES IN THE FOREIGNER COLONIES OF SOUTH OF THE RUSSIAN EMPIRE. 1767–1871

The article is devoted on development of the Evangelical-Lutheran parishes in mother foreigner colonies of the Russian empire. An interpretation of specialties of religious life of the Lutherans and confessional structure of the Russian empire as a main case of ones is proved.

Key words: the Evangelical-Lutheran church in the Russian empire, confession, parish.

Наталія Белікова,

***кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії слов'ян Донецького національного університету***

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ЛІТОПИСИ ЯК МАЛОДОСЛІДЖЕНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНІ

Привертається увага до малодослідженого в Україні історичного джерела – церковних літописів, що склалися в парафіяльних церквах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., і зберігають різноманітну інформацію з історії та повсякденного життя православної парафії.

Ключові слова: Синод, парафіяльний літопис, історики Церкви, парафіяльна округа, притчет, джерелознавство.

Мета цієї статті – привернути увагу наукової громадськості до дуже цікавого, проте практично не дослідженого в Україні джерела – церковнопарафіяльних

літописів, які містять різноманітні відомості стосовно життя православних парафій кінця XIX – початку XX ст., місцевої історії, повсякденного побуту різних станів Російської імперії.

Виникнення церковнопарафіяльного літописання пов'язують із 1792 р., коли з ініціативи обер-прокурора Святішого Синоду О. І. Мусіна-Пушкіна й Катерини II Синодом приймається указ про заохочення сучасних літописців [3, с. 330]. Указ цей не привів, однак, до повсюдного й регулярного складання церковних літописів. Фактичне становлення парафіяльного літописання припадає тільки на 60-ті рр. XIX ст. Одним з перших, хто виявив інтерес до його розвитку був історик церкви, архієпископ чернігівський Філарет (Гумілевський) (1805–1866), який писав археографові А. В. Горському з Харкова: «...близько 2-х місяців ужив я на огляд єпархії. Однією з перших справ моїх по приїзді до Харкова було те, що наказав я всім священикам завести зошити для записування й опису справ і випадків місцевої церкви. У душі є бажання скласти опис Харківської єпархії...» [1].

Поширення парафіяльних літописів пов'язано насамперед з ініціативою єпископа оренбурзького й уральського Варлаама (Денісова), який розпорядився про складання з початку 1865 р. причтами церков Оренбурзької єпархії церковних літописів «со внесением в оные послѣ историко-статистических описаний церкви и прихода всех замечательных местных событий» [5]. Про своє нововведення він доповів Святішому Синоду, який, зацікавившись цим починанням, указом від 12 жовтня 1866 р. звернувся до єпархіальних архиєреїв із пропозицією завести у своїх єпархіях подібні літописи. Вони повинні були складатися за зразком (планом), який запропонував єпископ Варлаам (у «Звіті про стан Оренбурзької єпархії за 1865-й рік») і в статті «Про заведення при церквах Оренбурзької єпархії парафіяльних літописів», що була опублікована в 1866 р. за вказівкою Синоду в додатку до журналу «Духовна Бесіда» [5].

Відповідно до запропонованого плану, літопис мав складатися із двох частин – історичної й сучасної – «літопису поточного життя». У першій частині потрібно було коротко викласти історію храму та парафії. Зміст сучасної частини визначався такими розділами: 1. Про церкву або храм. 2. Про священно- і церковнослужителів. 3. Про парафію і парафіян. 4. Явища й події, «що не є звичайними» у парафії й поза нею (як природні, так і суспільні). 5. Річні висновки («про число народжених, померлих, вінчаних, тих, хто приєднався з іновірства до Православної Церкви», «про число, тих, хто був і не був на сповіді та причасті», кількість учнів у школі, церковні суми) [5]. Цікаво, що очоливши Чернігівську єпархію в 1867 р., архієпископ Варлаам у безрезні цього ж року пропонує Чернігівській консисторії наказати духовництву своєї єпархії вести парафіяльні літописи у всіх міських і сільських храмах [15, с. 119–125].

У відповідь на ініціативу Варлаама пішли листи з регіонів. Так, наприклад, у 1867 р. з Тобольська повідомили, що при церквах Тобольської єпархії парафіяльні літописи існують вже 20 років: вони були заведені покійним архієпископом Георгієм (1845–1852). Цю справу підтримував й один з його наступників Феогност, який «відвідуючи церкви, переглядав літописи та іноді брав собі для прочитання» [1]. Матеріали літопису Успенської парафіяльної церкви селища Аутки Ялтинського повіту Таврійської єпархії датуються 1861 і 1870 рр. [12]. У Вологодській консисторії указ про складання церковних літописів вийшов 6 листопада 1867 р. [25, с. 138].

Дослідники не мають єдиної думки щодо того, коли ж ведення церковнопарафіяльних літописів стало обов'язковим і перестало залежати тільки від бажання місцевого архиєрея. Згідно з «Повним православним богословським енциклопедичним словником», це відбулося в 1870-ті рр. [14]. За іншими даними, складати церковні літописи причти зобов'язав указ Синоду від 12 квітня 1886 р. [25, с. 138]. Цю тезу певною мірою підтверджує те, що ще в 1885 р. митрополит Макарій (Булгаков) видавав розпорядження завести при всіх церквах Харківської єпархії «так звані пам'ятні зошити для запису особливо примітних у парафії подій, що мали більший або менший вплив на життя народу, духівництва або стану храму, більш-менш важливих добродійних справ на користь храму, духівництва або парафіяльних бідних, про осіб, що вирізнялися особливим благочестям або особливою корисно-суспільною діяльністю» [17, с. 566], тобто указ від 12 квітня узаконував місцеві починання. У будь-якому разі на кінець XIX ст. складання церковнопарафіяльних літописів увійшло до обов'язків парафіяльного священнослужителя й стало достатньо звичайним явищем, хоч факт наявності спеціального розпорядження Синоду про необхідність регулярного ведення літописів у всіх церквах (грудень 1915 р.) свідчить про деякі проблеми на місцях.

Розробка програм літописання тривала в ряді губерній і в 80–90-ті рр. XIX ст., у т. ч. і з урахуванням появи нового типу бланкових книг для запису подій, які мали надрукований заголовок з вільними місцями для впису назв церкви, села, повіту, точної дати видачі книги, її номера, прізвищ члена консисторії, секретаря і столоначальника. Так, програма Нижегородської духовної консисторії (1894 р.) пропонувала включати до літопису такі відомості: 1. Про храм (історія побудови; час побудови; засновник; храм кам'яний чи дерев'яний; його місткість; відносне багатство або вбогість; число престолів і час їхнього створення; особливо чудові ікони, хрести, каплиці, гробниці шанованих подвижників, що живуть у пам'яті народу, цілющі джерела води та ін.). 2. Про причт церковний (його склад; засоби для утримання; спадкоємне служіння священників (якщо можливо, від побудови храму та відкриття парафії); про діяльність причту; ведення позабогослужбових співбесід; плоди місіонерської діяльності, де вона потрібна). 3. Про парафіян (їх число; чи всі православні; число сектантів і сект; заходи проти розколу; місцеві релігійні звичаї: свята, хресні ходи; чи не спостерігаються залишки язичництва: марновірство й забобони; який взагалі релігійно-моральний стан парафії). 4. Про церковні школи (чи є й з якого часу в парафії школа, ким вона заснована й на які кошти; хто в ній викладає; чи багато учнів, звідки надходять засоби на утримання школи). 5. Про церковні бібліотеки (час створення, кошти, каталог книг, зберігання книг і видача їх для читання). 6. Про церковне попечительство (час створення, коло діяльності). Наприкінці вказувалося що «було б бажано, щоб церковний літопис не скидався на суху статистику або канцелярський перелік фактів, що мають тільки формальне або офіційне побутописання, але щоб цей літопис торкався життєвих інтересів в області місцевої церкви й релігійно-морального життя народу. При такому погляді на літопис кожен рік надасть матеріал для внесення в літопис навіть фізичних явищ, що мають безпосереднє відношення до життя народного, якими є, наприклад: посуха, пожежі, епідемії та ін. У такому вигляді [...] літопис, що кожного року поповнюється в хронологічному порядку, був би вірним [...] джерелом корисних і важливих відомостей» [25, с. 139–140].

У більш пізніх формах програм деякі дослідники [25, с. 140] бачать риси, властиві документації земської статистики, що пояснюється розвитком краєзнавства, засвоєнням досвіду роботи статистичних комітетів, Російського географічного товариства, губернських архівних комісій. Як приклад наводиться «Оглавление» літописів Пермської єпархії, опубліковане в 1911 р., що містить такі елементи:

Частина 1. Церковнопарафіяльне історико-статистичне дослідження до 1911 р. I. Місце розташування села або міста. II. Склад парафії в давні часи. III. Найменування міста або села і селищ парафії й пояснення цих найменувань за історичними описами й народними переказами. IV. Визначні пам'ятки парафії. V. Про парафіяльний храм. VI. Історія причту. VII. Про парафіян, про суспільні нещастя парафії й чудові події та явища. VIII. Про попечительства і братства. IX. Про церковнопарафіяльні школи. X. Річні підсумки із церковнопарафіяльних документів.

Частина 2. Почасовий церковнопарафіяльний літопис. I. Про парафіяльний храм. II. Про причт. III. Про парафіян (перед цим відділом йшла програма: «Зміни в народонаселенні парафії, випадки виселення парафіян або відрахування до іншої парафії, прибуття нових парафіян до складу парафії. Новини економічного побуту парафіян (нові промисли, ремесла, ярмарки, заводи, врожай хліба або неврожай, пожежа, поява шкідливих комах на полях і в садах і заходи проти них). Релігійно-моральне життя парафіян: звернення до православ'я, поява нових сект і заходи проти них, хресні ходи й громадські молебні, марновірство, звичаї й обряди, злочини (злодійство, вбивство, конокрадство), особливі явища в парафіяльному житті, особливі грандіозні явища природи, що мали місце в межах парафії. Випадки значних пожертвувань парафіянами на користь церкви. Як відображаються на парафії події загальнодержавні: маніфести про війну й мир, нові закони, що особливо змінюють умови місцевого життя. Місцеві урочистості із приводу цих подій». IV. Про церковнопарафіяльні установи. V. Річні підсумки з церковнопарафіяльних документів.

У цьому ж 1911 р., з ініціативи єпископа вологодського й тотемського Никона, підіймається питання «про найбільш правильний і доцільний спосіб складання церковних літописів». За приписом Вологодської духовної консисторії, на зборах священників це питання було обговорено у всіх благочинних округах Вологодської єпархії й основною проблемою при веденні церковних літописів визнано відсутність чіткої програми і, як наслідок, – відсутність однотипності. У результаті Вологодською духовною консисторією було прийняте розпорядження від 17–27 квітня 1914 р., у котрому як зразок укладачам церковнопарафіяльних літописів рекомендувалися книга священика Київської єпархії Серапіона Брояковського «Церковнопарафіяльний літопис або опис парафії в історичному, статистичному, етнографічному, релігійно-моральному й іншому відношеннях» [2] та прийняті Вологодською духовною консисторією «Правила й програма складання церковнопарафіяльного літопису» [5].

Церковнопарафіяльні літописи можна вважати малодослідженим джерелом. Немає точних даних про кількість літописів, що зберігаються в архівах, та їхній розподіл за регіонами. Багато цих пам'яток утрачено, деякі – не зафіксовано в архівних описах. Для українських архівів радше винятком, ніж звичайною практикою, є тематичний опис «Церковнопарафіяльні літописи XIX – початку XX ст. – важливе джерело для вивчення місцевої історії», який складено в Державному архіві Житомирської області. У Донецькому обласному архіві на 274 церковні фонди

припадає тільки один парафіяльний літопис [19]. Інформація про наявність цього різновиду джерел в інших архівах у довіднику «Архівні установи України» (2005) відсутня. Звідси першочерговим завданням має стати виявлення всіх уцілілих в Україні церковнопарафіяльних літописів.

Варто згадати, що свого часу деякі літописи були опубліковані (серед них і складені в українських єпархіях). Це літописи парафій: с. Ольшанки Елисаветградського повіту священика В. Лобачевського [14], м-ка Паволочі Сквирського повіту Київської губернії С. Брояковського [2], с. Глубочка Житомирського повіту Волинської губернії А. Левицького [11], Троїцької церкви слободи Харцизької Таганрозького округу області Війська Донського Д. Перекопського [13, с. 97–130], Свято-Троїцької церкви слободи Біловодськ Старобільського повіту Харківської єпархії священика С. Косьміна [20]. У Росії, де в останні роки активізувалося вивчення церковнопарафіяльного літописання, відновлено практику видання церковних літописів [21]. В Україні маємо опублікований перевальським краєзнавцем Ю. Беловим у 1991 р. у міській газеті Алчевська «Вогні» (5 листопада 1991 рр.) т. зв. Оленівський літопис (Церковнопарафіяльний літопис Архангело-Михайлівської церкви с. Оленівське (Божедарівка) Слов'яносербського повіту 1880–1915 рр.), цей же матеріал був включений у видану 2002 р. у Луганську книгу А. Тімукіна «Хресний хід Божої Матері й видіння Пресвятої Богородиці».

Згідно з Є. Агеєвою, першим, хто опублікував дані про парафіяльні літописи та їхнє використання в історичних дослідженнях, був історик початку ХХ ст. В. Іконников [9, с. 1476]. У 1920-ті рр. літописи як джерела з окремих проблем (розвиток сільського господарства, кліматичні умови, політична історія певної місцевості) використовувалися російськими краєзнавцями – Н. Гурьевим, К. Сивковим, Д. Святським [5].

У середині 1960-х рр. вийшла стаття Є. Шехтман, яка розглядала парафіяльні літописи, що зберігаються в Житомирському архіві як джерело для вивчення місцевої історії [24, с. 94–109]. Церковні літописи як джерело, що містить «як історичні екскурси по даній місцевості, так і статистичні й деякі побутові відомості» згадані в навчальному посібнику з історичного краєзнавства 1969 р. [10, с. 167].

Джерелознавче дослідження церковнопарафіяльних літописів уперше було здійснено російським науковцем С. Шмідтом у ряді робіт 1970-х рр., основні положення яких згодом були ним узагальнені в статті «Сільські церковнопарафіяльні літописи як історико-краєзнавчий матеріал» (1994 р.) [25, с. 136–153]. Регіональні парафіяльні літописи вивчали сучасні російські автори Г. Чебикіна [22, 23], С. Добренський [3–6], Є. Агеєва [1], С. Сінельников [16].

На матеріалах Донбасу (а саме – літопису Богородицької церкви у слободі Дмитріївка Новопавлівського благочинія Донської єпархії Таганрозького округу області Війська Донського) були написані дві невеликі праці українських дослідників О. і Л. Задніпровських [7, 8]. Особливий інтерес викликає їхня стаття «Церковнопарафіяльний літопис Богородицької церкви (1897–1926 рр.)» [8]. Спираючись на матеріали, запропоновані згаданими істориками [8], та на архівні дані [19], коротко охарактеризуємо це джерело для підтвердження тези про високу інформативність парафіяльних літописів.

Літопис Богородицької церкви є книгою у твердій обкладинці, обсягом 161 аркуш, з текстом російською мовою. Перші два аркуші – це друкований витяг з

матеріалів «Церковно-Общественного вестника» за 1879 р. з планом, за яким слід вести церковнопарафіяльний літопис. Згідно з цим планом, літопис мав поділятися на дві частини. Перша – «Загальний опис храму» – охоплювала такі підрозділи: 1) Про храм; 2) Про цвинтарі; 3) Про причт церкви; 4) Про парафію; 5) Про парафіян. Друга – «Почасовий церковнопарафіяльний літопис... церкви» – передбачала щорічний виклад подій за такими позиціями: 1) Про церкву або храм; 2) Про священно-, церковнослужителів; 3) Про парафію та парафіян; 4) Висновки за рік. Далі давалися рекомендації щодо ясності та простоти мови викладу, точності поданих фактів. Також зазначалося, що обов'язок складання літопису покладається на всіх членів причту, але головним у цій справі має бути настоятель храму.

Перша частина літопису налічує тринадцять сторінок (с. 3–15), потім (з 16 с.) йде виклад за роками – з 1897 по 1926 р. Із цих матеріалів ми дізнаємося, що церква була збудована замість колишньої каплиці, за ініціативою місцевого поміщика, генерала від кавалерії Д. Іловайського, в 1784 р. (спочатку – дерев'яна, а згодом – у 1797 р. – кам'яна). Далі в тексті детально описано зовнішній вигляд церкви, вказано, що під підлогою міститься родинний склеп Іловайських. Церква має створену в 1895 р. жіночу школу грамоти, невелику бібліотеку та архів, де зберігаються документи Черкаського духовного правління від 1783 р. й метричні книги з 1797 р. На території парафії є три цвинтарі, зокрема «холерний» 1846 р. У штаті церкви – два священники, диякон та два псаломщики. Визначено статті прибутку церковного причту («доброхотні діяння парафіян»; 4,5 % річних від 200 карбованців, що були вкладені на користь причту колишнім, вже померлим, священником цієї церкви; 40 десятин землі, які щорічно відводить на користь причту місцевий землевласник граф О. Голенищев-Кутузов). Далі в літописі наведені відомості про слободу Дмитріївку (тепер с. Дмитрівка Шахтарського району Донецької області): її географічне розташування, походження назви, національний склад населення, його цисельність за переписом 1897 р. і статевий склад, заняття, земську та церковнопарафіяльну школи.

У власне щорічному літописі автори нотували всі важливі події церковного та громадського життя (як місцевого, так і загальнодержавного значення). Докладно фіксуються дані щодо динаміки населення (його скорочення за рахунок скорочення народжуваності й зростання смертності, у т. ч. унаслідок епідемій грипу, кору, дифтерії, скарлатини, тифу, холери). Цікавим є матеріал, що стосується організації та проведення в Дмитріївській волості першого загального перепису населення. Систематичністю відзначаються записи щодо сільськогосподарських робіт – повідомляються щорічні строки оранки, сівби, жнив, подається оцінка врожаїв та впливу на них погодних умов (такі природні спостереження, до речі, займають суттєве місце в літописі).

Значна увага приділяється опису діянь, зокрема благодійних, і побуту місцевих поміщиків та їхніх родин (спочатку – Іловайських, потім – Голенищевих-Кутузових, до яких пізніше відійшов маєток).

Окремі записи літопису стосуються подій російсько-японської (1904–1905 рр.) та Першої світової війн. Зокрема, згадується про мобілізацію в 1904 р. матросів і солдатів запасу та про проводи їх у серпні цього ж року за слободу духовництвом і парафіянами (з молебнем і «закусками для солдатів»), про місцеві мобілізації та

новини з фронту Першої світової, про тридобовий піст у серпні 1915 р., про прибуття біженців у вересні 1915 р. з Ковенської та Гродненської губерній.

Записів щодо подій 1917–1920 рр. не багато. Падіння династії Романових оцінюється як факт величезної значущості, що дав волю російському народові. Занотовано про перебування у слободі двох німецьких загонів у травні 1918 р., розстріл восьми місцевих жителів козаками в листопаді цього ж року, появу більшовиків у 1919 р. З радянських часів привертає увагу інформація щодо вилучення церковних цінностей державою у зв'язку із голодом 1921–1923 рр. (державна комісія вилучила понад 90 кг золотих й срібних речей, у т. ч. старовинну срібну люстру, подаровану церкві її засновником Д. Іловайським). Щодо самого голоду, то серед головних його причин, визначених у літописі, крім посухи й неврожаю, названо репресивні заходи радянської влади. Отже, навіть поверхове ознайомлення з матеріалом церковного літопису доводить його значущість як історичного джерела.

Таким чином, з факту наявності цінного інформативного джерела з історії Православної церкви та православного повсякденного життя, яким є церковнопарафіяльне літописання, впливає невідкладна необхідність його якнайшвидшого дослідження. На першому етапі є виявлення парафіяльних літописів в архівних сховищах, музейних фондах і приватних колекціях, в поді – публікація й усебічне вивчення цих матеріалів.

1. Агеева Е. Церковная жизнь и повседневный быт русского села по приходским летописям XIX – начала XX века // Исторический вестник. – 2000. – №3. – Режим доступа: <http://www.krotov.info/history/19/55/ageeva.html>.
2. Брояковский С. Церковно-приходская летопись или описание прихода в историческом, статистическом, этнографическом, религиозно-нравственном и других отношениях / С. Брояковский – Киев, 1904–1905. – Вып. 1–2.
3. Добренский С. И. А. И. Мусин-Пушкин и церковное летописание конца XVIII – начала XIX в. / С. И. Добренский // 200 лет первому изданию «Слова о полку Игореве»: Материалы юбилейных чтений по истории и культуре древней и новой России. – Ярославль, 2001. – С. 330–333.
4. Добренский С. И. Церковно-приходские летописи как исторический источник (середина XIX – начало XX века): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. / С. И. Добренский. – Москва, 2006.
5. Добренский С. И. Церковно-приходские летописи Никольского уезда Вологодской губернии второй половины XIX – начала XX века / С. И. Добренский. – Режим доступа: <http://www.booksite.ru/fulltext/nikol/skaja/sta/rina/10.htm>.
6. Добренский С. И. Церковно-приходские летописи Симбирской епархии последней четверти XIX – начала XX вв. как исторический источник / С. И. Добренский // История культуры и краеведение. Пятое культурологические чтения: Сб. ст. – Москва, 1999. – С. 32–34.
7. Заднепровский А. И. Население прихода Богородицкой церкви в 1873-1883 гг. / А. И. Заднепровский // Нові сторінки історії Донбасу: Статті. – Донецьк, 1998. – Кн. 6. – С. 45–50.
8. Задніпровський О. І., Задніпровська Л. Д. Церковнопарафіяльний літопис Богородицкої церкви (1897–1926 рр.) / О. І. Задніпровський, Л. Д. Задніпровська // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 1996. – Т. 1 – С. 102–106.
9. Иконников В. С. Опыт русской историографии / В. С. Иконников – Киев, 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1476–1479.

10. Историческое краеведение. Основные источники изучения родного края / [Н. Милонов, Ю. Кононов, А. Разгон и др.] – Москва, 1969. – 316 с.
11. Левицкий А. Церковно-приходская летопись села Глубочка Житомирского уезда Волынской губернии / А. Левицкий. – Почаев, 1898.
12. Летописи Успенской приходской церкви селения Аутки Ялтинского уезда Таврической епархии. // ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1.
13. Перекопский Д. Церковно-приходская летопись Троицкой церкви слободы Харцизской области войска Донского Таганрогского округа / Д. Перекопский // Донская церковная старина. – Новочеркасск, 1909. – Вып. 2. – С. 97–130.
14. Полный православный богословский энциклопедический словарь. – Санкт-Петербург, б. г. – Т. II. – Стлб. 1544.
15. Предложение его Преосвященства Варлаама, епископа Черниговского, Консистории от 23 марта за № 2303 о заведении по всем церквям епархии приходских летописей // ЧЭИ. – 1867. – № 10. – С. 323–324; (Цит. за: Царенок А. Варлаам Денисов – архієпископ Чернігівський / А. Царенок // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 119–125)
16. Синельников С. П. Церковно-приходские летописи конца XIX – начала XX в. в Госархиве Волгоградской области / С. П. Синельников // Отечественные архивы. – 2005. – № 4.
17. Титов Ф. Московский митрополит Макарий (Булгаков) / Ф. Титов // Труды Киевской духовной академии. – 1896. – № 4.
18. Херсонские епархиальные ведомости. – 1888. – № 13, 18, 23; 1891. – № 10–14; 1892. – № 17–19.
19. Церковно-приходская летопись Богородицкой церкви слободы Дмитриевка Новопавловского благочиния Донской епархии Таганрогского округа Области Войска Донского // ДАДО. – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 9.
20. Церковно-приходская летопись Свято-Троицкой церкви слободы Беловодска Старобельского уезда Харьковской епархии / [сост. / С. А. Косьмин] – Харьков, 1908.
21. Церковная летопись Яренского Преображенского собора / [сост. Ю. Л. Сирота]. – Санкт-Петербург, 1994; Успенская церковь слободы Монастырценки: Хроника полутора веков / [науч. ред. А. Н. Акиншин]. – Воронеж, 1998; Летопись Успенской Нелазской церкви Череповецкого уезда // Северо-Запад: Историко-культурный региональный вестник / [ред.-сост. А. В. Чернов]. – Череповец, 1998. – Вып. II. – С. 12–35.
22. Чебыкина Г. Н. Церковно-приходское летописание в Устюжском крае во второй половине XIX – начале XX века / Г. Н. Чебыкина // Религия и церковь в культурно-историческом развитии Русского Севера. Материалы междунар. науч. конф. – Киров, 1996. – Т. 1. – С. 456–459.
23. Чебыкина Г. Н. Церковно-приходские летописи / Г. Н. Чебыкина // Советская мысль. – 1991. – 19 марта.
24. Шехтман Е. З. Церковно-приходские летописи XIX ст. – начала XX ст. – важный источник для изучения местной истории. (По материалам Житомирского областного государственного архива) / Е. З. Шехтман // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. – Київ: АУ УРСР, 1965. – Т. 2. – С. 94–109.
25. Шмидт С. О. Сельские церковно-приходские летописи как историко-краеведческий материал / С. О. Шмидт // Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – Москва, 1997. – С. 136–153.

SUMMARY**Natalya Belikova****Church-and-Parish Chronicles as unexplored source on the history of Orthodoxy in Ukraine**

The article draws attention to the little studied in the Ukraine historical Source – church chronicles. These Chronicles were compiled in the parish churches of the Russian Empire in late nineteenth – early twentieth century and maintained various information about the history and daily life of the Orthodox parish.

Key words: Synod, the parish chronicles, Church historians, Parish District, parables.

Костянтин Бережко,

*Ст. викладач Кримського факультету,
Феодосійського відділення СНУ імені В. Даля*

ПРО ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДИ СВІДКІВ ЄГОВИ НА ЖИТОМИРЩИНІ. РЕЛІГІЙНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ В РЕГІОНІ

Розповідається про початки руху релігійної громади Свідків Єгови на Житомирщині, а також про ті переслідування, яких зазнали віруючі з часу своєї діяльності в регіоні.
Ключові слова: свідки Єгови, Житомирщина

Свідки Єгови на Житомирщині мають свою давню, багату, цікаву та неоднозначну історію. Віра в Бога та в Біблію як не лише джерело літературних образів, а й як в основний закон життя, була характерною рисою українців. Тому релігійність, яку несли Свідки Єгови, не була чимось незрозумілим та чужим для України та Житомирщини зокрема.

Історія Свідків Єгови на Житомирщині має свої витоки ще з початку ХХ століття. Такий висновок можна зробити, судячи з листа Якуба Готліба до редакції журналу „Вартова Башта”, опублікованого в номері за 1 липня 1926 року в статті „Блаженні милосердні, бо такі будуть помилувані”. Це була подяка за літературу одного німця. Ось його повний зміст, який подано в оригінальному стилі:

„Кохані Брати в Господі Ісусі Христі! Я щиро вам дякую за вашу літературу, що ви нам вислали. Я отримав від вас дві Вартові Башти і дві книжочки, котрі мені дали велику радість. Я зараз роздав її людям. Кохані, в нас на Волині є около 100 німецьких братів, а українців, ще нема в правді тільки що інтересуються. Надіюся, що коли буде література о правді, то незабаром і брати будуть, бо нарід жадний слова правди. Літературу можна висилати до нас, але в (регістрованім) оплаченім листі, то напевно зайде. Се коштує, але инакше то не допускають. Ми отримали з Німеччини співанники, і Гарфу, як є на українській мові, то ми дуже бажали би мати. Ваш брат – Якуб Готліб (Німець). – Житомир, Україна” [1].

Слово „брат¹”, яким підписався Якуб Готліб, свідчить про те, що він був членом організації Свідків Єгови (чи Дослідників Біблії, як тоді називалися Свідки Єгови) або принаймні вважав себе, та інших 100 чоловік, членами цієї конфесії. На жаль,